

«DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÛRK»TE GEÇEN SÖZCÜKLERİN KARLUK, OĞUZ VE KIPÇAK LEHÇELERİNE DAYALI ÖZBEK AĞIZLARINDA KORUNMASI ÜZERİNE

*Gaybullah Babayar**

Giriş

En eski yazılı Türk dillerinden biri olan Özbek Türkçesi kendine özgü birçok özelliği bulundurmaktadır. Diğer Türk dillerinden farklı olarak Özbekçenin Karlukça, Kıpçakça ve Oğuzca gibi üç ana ağzı vardır. Kâşgarlı Mahmud’un kendi eseri *Dîvânü Lugâti ’t-Türk*’te “Hakaniye Türkçesi” dediği ağzın bir devamı olan Karluk lehçesi hem Özbek edebî dilini oluşturmakla, hem de konuşanlarının sayısı diğerlerine nazaran oldukça fazla olan Eski Türkçe bir lehçenin devamı olduğu bilinmektedir. Ondan farklı olarak Kıpçak lehçesi daha çok kasaba ve köylerde canlılığını korumakta ve neredeyse Özbekistan’daki vilayetlerin yarısından fazlasında konuşulmaktadır. Özellikle, Semerkant, Nurata, Cizzah, Kaşkaderya, Surhanderya (Güney Özbekistan), Taşkent bölgelerinde bu ağzı konuşanlar oldukça kalabalığı oluşturmaktadır. Fergana, Andican ve Nemengan bölgelerinde ise birkaç köyde Kıpçak ağzı korunmakta ancak gittikçe Karluk ağzında konuşmayı tercih etmektedirler. Harezm bölgesinde de Yangıbazar ve Gürıan gibi iki ilçede Kıpçak ağzı ağırlıklıdır. Karakalpakistan’da bazı ilçeler Karakalpak Türkçesinin yanı sıra Özbek Oğuzcası ve Özbek Kıpçakçasının konuşulduğu şehir, kasaba ve köyler bulunmaktadır. Özbekçenin üçüncü büyük ağzı olan Oğuz lehçesi ise Özbekistan genelinde yaygın olmasa bile Harezm vilayetinde baskın, Buhara vilayetinde Karaköl ve Alat ilçelerinde belirgin bir ağız niteliğindedir. Cizzah vilayetinin Fariş ilçesinde birkaç köy ahalisinin değişik bir Oğuzca konuştuğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra Oğuz ağzını konuşan Özbekler Güney Kazakistan’ın birçok kasaba ve köyünde, özellikle, Türkistan şehri civarında yaşamaktadırlar.

* Doç. Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi Milli Arkeoloji Merkezi, Taşkent / Özbekistan, gaybullah@mail.ru

Karluk Özbekçesinin Fergana, Endican, Nemengan, Taşkent, Cizzah, Semerkant – Buhara, Karşı – Şehrisebz, Termiz, Nurata, Kermene gibi birçok alt dalları bulunmakla birlikte Özbekistan’daki hemen hemen tüm vilayet (il) ve tümen (ilçe) ahalesinin Karluk ağzında konuştukları görülmektedir. Bunun yanı sıra, Özbekistan’a komşu ülkelerde konuşulan Özbekçenin daha çok Karluk ağzına dayalı olduğu bilinmektedir. Nitekim Kırgızistan’daki Oş, Celalabad ve Özgen şehirleri ve civarı köylerde, Kazakistan’ın Türkistan, Çimkent, Sayram, Taraz gibi şehir ve kasabalarında, Türkmenistan’ın Kelif ve Kerki gibi ilçelerinde, Tacikistan’da ise Soğd (Hucend) vilayetine bağlı İstaravşan (Ora-tepe), Duşanbe, Külâb gibi büyük şehirlerinde Karluk Özbekçesi yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Özbekistan’ın güney komşusu olan Afganistan’ın kuzey kısmındaki Mezari Şerif, Belh, Kunduz, Tahar, Cavuzcan ve yine birkaç bölgesinde bu ağız ağırlıklıdır.

Buna benzer bir biçimde Kıpçak Özbekçesinin Özbekistan’ın dışında Güney Tacikistan’da, Türkmenistan’ın Türkmenabad (eski Çarcüy) vilayetine bağlı Çarşangi, Magdanlı (Gaurdag), Kerki gibi ilçelerindeki birçok köyde, Kuzey Afganistan’daki köy ve kasabalarda canlı olarak konuşulduğu belirtilmiştir. Kazakistan’ın Karatau dağları (eski Karaçuk) kuzeyinde bulunan Suzak, Şolak-korgan ilçelerinde de Özbek Kıpçakçasının konuşulduğu ancak gittikçe yerini Kazak Türkçesine bıraktığı bilinmektedir. Kırgızistan’da ise Özbek Kıpçakçası konuşanlar hemen hemen yok gibidir.

Bu durum Özbek Oğuzcası için de geçerli olup, Kırgızistan ve Tacikistan’da bu ağız konuşan Özbekler bulunmamaktadır. Kuzey Afganistan’ın Endhuy ilçesinde belirgin bir miktarda Özbek Oğuzcası konuşan köyler bulunmakta, Türkmenistan’da ise Türkmenabad (eski Çarcüy) şehrinde ve Daşoğuz (eski Taşavuz) şehirlerinde oldukça kalabalık bir ahali grubunun Özbek Oğuzcası konuştukları görülmektedir.

Böyle bir ağızsal yapıya sahip olan Özbek Türkçesinin kendine özgü taraflarından biri olarak bu dilin hem üç ana lehçeye sahip olmakla beraber çok eskiden beri adı geçen lehçelerinin sürekli olarak karıştığı, diğer taraftan da bazı yörelerde fazla karışmadan kendi özelliklerini koruduğu görülmektedir. Örneğin, Harezmi bölgesi Özbek Oğuzcası konuşan onlarca ilçeleri bulundurmakla beraber bu ağız Türkmen, Azerbaycan, Türkiye ve Gagauzcadan epey farklılık göstermekte, bünyesinde Oğuz, Kıpçak ve Karluk

(Çağatay) ağızlarına özgü birçok etkenleri bulundurmakla birlikte Eski Türkçedeki, özellikle Orhun ve Karahanlı Türkçesine özgü pekçok kelimeyi korumaktadır. Özbekçenin diğer ağızları olan Karluk ve Kıpçakçada da buna benzer bir durum söz konusudur.

Her şeyden önce şunu söylemek gerekir ki, Türk dilleri arasında ne kadar Farsça ve Arapça gibi sözlere benimseyerek farklı bir hâl almış olmasına rağmen Özbekçede şaşılacak bir vaziyette Eski Türkçe (Orhun, Karahanlı) sözcüklerin korunduğu anlaşılmaktadır. Bunu DLT’de görülen sözcüklerin büyük bir oranda bulunması da tespit etmektedir. Onlardan birkaç örnekler verelim:

“**tilkü** - Tilki. Bu aynı zamanda kız çocuklar için kullanılan bir lakaptır. Bir kadın doğurduğu zaman ebeye *tilkü mü toğdı azu böri mü*: tilki mi doğurdu [burada tilki kız anlamına gelir, çünkü kızlar çekingen ama kurnazdırlar] yoksa kurt mu [kurt oğlan anlamına gelir, çünkü oğlanlar cesurdur] diye sorarlar”¹. Özbeklerde doğum sırasında en çok sorulan sorulardan birisi “*Böri mi, tülki mi?*”, yani “doğan çocuk erkek mi, kız mı?”dır.

“**ısıriq** - Göz değmesi veya nazara maruz kalan çocuğu iyileştirmek için söylenen bir sözcük. Mağdurun yüzüne tütsü tutularak *ısıriq ısıriq*: ey cin ısırılmış ol, denir”². Özbek toplumunda “**ısıriq** – yüzerlik (sedefotu) otundan yapılan tütsü” anlamında olup, geleneksel tedavi (dezinfeksiyon) yöntemi sayılır. Hatta DLT’deki gibi “*ısıriq ısıriq*” diye söylenerek hastaların iyileşmesi, kötü cinlerin kovulması gibi uygulamalar bulunmaktadır. DLT’de Oğuzların bu sözcüğe “yüzerlik” dedikleri vurgulanmıştır³. Kazaklar bu otu “adraspan” olarak adlandırır.

“**köngüz** – Gübre yığını. Bu dışkının ve sidiğin karışıp kaynaştığı bir öbektir”⁴. Özbek Kıpçak ağızlarında “**göng** - Gübre yığını; ev hayvanları ve kuşların dışkısı” anlamındadır⁵.

¹ DLT, 2005, s. 569.

² DLT, 2005, s. 282.

³ DLT, 2005, s. 719.

⁴ DLT, 2005, s. 323.

⁵ ÖTİL, 2006, s. 531.

“**sevük** – *sevük neş*: Sevilen herhangi bir şey”⁶. Özbek edebî dilinde “**sevikli** - Sevilen herhangi bir şey, sevilen, değerli insan” anlamındadır.

“**suma** - Filizdeki buğday tanesi kurutulur ve öğütülür, daha sonra bundan bulamaç ya da ekmek gibi şeyler yapılır; bira mayası yapımında kullanılan filiz hâlindeki arpaya da suma denir”⁷. Özbekçede “**Sumalak / Sümäläk** – Filizdeki buğday tanesi kurutulur ve öğütülür, daha sonra bundan bulamaç, helva yapılır” anlamındadır. Bu helva geleneksel olarak Nevruz bayramı arifesinde yapılır ve toplumsal bir kültürel değer sayılır.

“**surqıç** - Kılıç, hancer, bıçak gibi şeyleri kabzalarına yerleştirip yapıştırmak için kullanılan reçine”⁸. Özbeklerin Harezmi Kıpçak lehçesinde “**sorğıç** – yapıştırıcı, reçine” anlamındadır⁹.

“**qız quş** – sanki üzerine konmak istiyormuş gibi bir insana doğru uçan kuşun adı”¹⁰. Özbek dilinde “**qızquş** – Balıkçı kuşlar ailesine mensup başında uzun tüyü olan bataklık kuşu”¹¹. Bu sözcüğün Türk dilleri arasında Azerbaycan Türkçesinde “**qızquş**”, Türkiye Türkçesi ağızlarında “kızıkuşu” olarak görüldüğü bilinir¹².

“**qaq** – 1. Kurutulmuş erik ya da erik benzeri meyveler; 2. Ortadan ikiye ayrılmış herhangi bir şey; 3. Kurutulmuş et; 4. Gölcük; su birikintisi”¹³. DLT’de görülen bu dört karakterden üçünün “**qaq**”, “**qaqı**” biçimlerinde hem Özbek edebî dilinde, hem lehçelerinde korunduğu bilinmektedir¹⁴. “Gölcük; su birikintisi” anlamındaki “**qaq**” ise Özbek Kıpçak ağızlarında kullanıldığı görülür¹⁵. Özbekçede bu sözcük “merkez, orta yer” anlamında da kullanılır.

“**yıdladı** – *ol yıpar yıdladı*: O, misk [başka bir şey de olabilir] kokladı. *Yıdlar, yıdlamaq*”¹⁶. Özbekçede “**hidlamaq** – koklamak” anlamındadır. Özbekçedeki “**hid**” sözcüğünün Eski Türkçe “**yıd**” ile aynı olduğu,

⁶ DLT, 2005, s. 485.

⁷ DLT, 2005, s. 508.

⁸ DLT, 2005, s. 510

⁹ Abdullayev, 1961, s. 83.

¹⁰ DLT, 2005, S. 432.

¹¹ ÖTİL, 5, s. 281.

¹² ESTYA, 6, 2000, s. 194.

¹³ DLT, 2005, s. 400.

¹⁴ ÖTİL, 353-354; Nafasov, 2011, s. 431.

¹⁵ ÖTİL, 5, s. 281.

¹⁶ DLT, 2005, s. 689.

Özbekçede sözbaşı a/e, i/ı, u/ü, o/ö ünsüzlerinin önüne “h” sesinin eklenmesi gibi bir kuralın gereği böyle bir değişim olduğu söz konusudur. Kâşgarlı Mahmud da bazı Türk boylarının dilinde böyle bir değişimden bahsetmiştir¹⁷. DLT’deki “yıd” sözcüğünün Kırgızcada “cüd” olarak kullanıldığı görülmektedir.

1. Özbek Karlukçası ve “Divan”daki Sözcüklerden Örnekler

Bugünkü Özbekistan ve ona bitişik bölgelerde “Hakaniye Türkçesi” veya diğer bir deyimle “Karahanlı Türkçesi” yayıldığı dönemler Karahanlı Hakanlığı (960-1212) dönemine denk gelmektedir. Bu ağzın Fergana ve Taşkent bölgeleri üzerinden merkezî bölgelere, Ustruşana (Cizzah – Zamin), Semerkant, Kermine, Nur-ata, Buhara, Keş (Şahrisebz), Nehşep (Karşı), Çağaniyan (Denav), Tirmiz, Belh, Kunduz bölgelerine yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu lehçede görülen sözcüklerden bazı örnekler sunalım:

“**alış** - Bir su kaynağının aktığı noktalar”¹⁸. Fergana bölgesinin Karluk ağızlarında “**alış / alış** – gölet, su barajı” anlamındadır¹⁹.

“**añduz** – Anduz otunun yerden kazılıp çıkartılan ve atların karın ağrısına ilaç yapılan kökü. Şu atasözünde geçer: *añduz bolsa at ölmäs*: Anduz olsa, at ölmez. İlaç içirilir ve at iyileşir. Bu atasözü yolculara her an hazır olmalarını tavsiye etmek için kullanılır”²⁰.

“**egir** - Havlıcan; kökleri karın ağrısını geçirmek için kullanılan bir bitki. Su atasözünde de geçer, *egir bolsa er ölmäs*: Eğer adam havlıcan köküne sahipse karın ağrısından ölmez - çünkü kökü kullanılır ve iyileşir”²¹. Andız ve egir otlarıyla ilgili atasözleri Özbek ağızlarında olduğu gibi korunmaktadır: *añduz bolsa at ölmäs*: Anduz olsa, at ölmez”; “*egir bolsa er ölmäs* – egir bulunursa adam ölmez”.

“**bögän** – Körbağırsak”²². Özbek edebî dilinde “**pökän** – Körbağırsak (apendiks)” anlamındadır²³.

¹⁷ DLT, 2005, s. 28.

¹⁸ DLT, 2005, s. 139.

¹⁹ ÖHŞL, 1971, s. 29, 37.

²⁰ DLT, 2005, s. 145.

²¹ DLT, 2005, s. 250.

²² DLT, 2005, s. 200.

²³ DLT 1963, s. 75.

“**bögrül** – *bögrül at*: Böğründe beyaz lekeler olan at. Beyaz beneklere sahip koyun ya da başka hayvanlar da bu şekilde adlandırılır”²⁴; “**boğrul** – *boğrul qoy*: boğazı ak koyun”²⁵. Cizzah bölgesinin Zamin ilçesi ağızlarında “**bürül** – boynu alacalı olan at” demektir²⁶.

“**buluñ** – köşe”²⁷. Özbek Karluk lehçesinin Oş ağızında (Güney Kırgızistan) “**buluñ-bürçäk** – köşe” anlamındadır²⁸.

“**çümäli** – karınca (Çigil lehçesi)”²⁹. Özbek Oğuzcası hariç Özbek edebî dili ve diğer ağızlarında “**çümäli / çümäli** – karınca” anlamındadır.

“**çigit** – Pamuk tohumu (Argu lehçesi)”³⁰. Türk dillerinin birçoğunda görülmeyen bu sözcük Özbekçede faal bir biçimde kullanılmaktadır.

“**içük** - Samur ya da sincap kürkü”³¹. Özbek Karluk lehçesinin Buhara ve Sayram ağızlarında “**içik** – kolsuz ceket, yelek” anlamında görülür³².

“**keçä / kejä** - Kerpiç, hıyar ya da benzer şeyleri taşımaya yarayan sepet”³³. Özbekçede buna yakın anlamdaki “**käcävä**” sözcüğü bulunmakta ancak Farsçadan alıntı bir kelime olarak açıklanmaktadır³⁴.

“**keziklik** - Kadınların kaftanlarına tutturulmuş olarak sakladıkları küçük bir bıçak”³⁵. Fergana bölgesinde “**geziklik** – çocuklar için yapılmış bıçak” anlamındadır³⁶.

“**küjäk** - Perçem, zülüf (Argu lehçesi)”³⁷. Özbekçede “**gäcäk** – perçem, zülüf” olarak geçen sözcük Farsçadan alıntı sayılmaktadır³⁸. Burada önemli olan DLT’de Argu lehçesine özgü söz olarak kaydedilen birçok sözcüğün

²⁴ DLT, 2005, s. 200.

²⁵ DLT, 2005, s. 193.

²⁶ Toyçıbayev, Kaşkırılı, 2012, 219.

²⁷ DLT, 2005, s. 206.

²⁸ ÖHŞL, 1971, s. 57.

²⁹ DLT, 2005, s. 245.

³⁰ DLT, 2005, s. 236.

³¹ DLT, 2005, s. 285.

³² ÖHŞL, 1971, s. 121.

³³ DLT, 2005, S. 297.

³⁴ ÖTİL, 292.

³⁵ DLT, 2005, s. 313.

³⁶ Иброхимов, 245.

³⁷ DLT, 2005, S. 332.

³⁸ ÖTİL, 474.

daha çok Özbekçede korunmuş olmasıdır. Kâşgarlı Mahmud'un Tiraz ve Balasagun şehirleri arası olarak gösterdiği Argu ülkesinin Özbekistan'a epey uzakta bulunarak coğrafi yönden Taraz (Güney Kazakistan) ve Tokmak (Kuzey Kırgızistan) şehirleri arasına denk gelen Argu ülkesine özgü sözcüklerin daha çok Özbekçede bulunması ileride çalışılması gereken bir konudur.

“**küpig** - Arasına pamuk ya da benzer bir malzeme koyulan iki kat kumaştan dikilen herhangi bir şey”, “*ol ton küpidi*: ol giysiyi (kumaşı iki kat yapıp arasına pamuk koyarak) dikti”³⁹. Özbek Karluk ağızlarında ve Harezmi Oğuzcasında “**güppi** – kumaşı iki kat yapıp arasına pamuk koyarak dikilen kısa etekli elbise (ton)” anlamındadır⁴⁰.

“**olturdi** - *ol er olturdi*: O, adam [başka biri de olabilir] oturdu”⁴¹. “**olturmak**” eylemi Kaşkaderya bölgesinin Karluk lehçesi Kasbi ağzında aynı anlamda kullanılmaktadır.

“**öl** - *öl neng*: Nemlenmiş herhangi bir şey. Nitekim *öl ton*: nemli (ıslak) giysi denir. Oğuzlar bu sözcüğü bilmez”⁴². Özbek edebî dili ve tüm ağızlarında “**höl** – nem, ıslak, ıslanmış herhangi bir şey” anlamındadır. Pek çok Türk dillerinde, özellikle Oğuz Türkçesinde “**ıslak**”, Kıpçak Türkçelerinde ise “**dım**”, “**dımqıl**” bu sözcüğün yerine kullanılır.

“**öş** - Ağaç, dal, boynuz gibi şeylerin özü, içi”⁴³. Buhara bölgesinde “**üş** – ağaçın özü” anlamındadır⁴⁴.

“**qarızan** – Bunak; yaşlı kimse”⁴⁵. Kaşkaderya bölgesi Karluk lehçesi Şehrisebz ilçesi Ayrançı, Ammağan köyleri ağzında “**bevüzän** / **bevüzän** kämpir – yalnız kendi başına yaşayan yaşlı kadın; kavgacı kadın” anlamındadır⁴⁶.

³⁹ DLT, 2005, S. 335.

⁴⁰ ÖHŞL, 1971, S. 71.

⁴¹ DLT, 2005, S. 356.

⁴² DLT, 2005, S. 373.

⁴³ DLT, 2005, s. 380.

⁴⁴ ÖHŞL, 1971, s. 269.

⁴⁵ DLT, 2005, S. 406.

⁴⁶ Corayev, 1969, s. 126.

“**qodi** – Herhangi bir şeyin aşağı kısmı”⁴⁷. Pek çok Türk dilinde bulunmayan bu sözcüğün biraz değişmiş biçimi Özbek edebî dili ve diğer Karluk ağızlarında “**quyi** – aşağı taraf, herhangi bir şeyin aşağısında bulunan yer” anlamında faal bir biçimde kullanılmaktadır⁴⁸. Ancak Özbek Oğuzcasında bu sözün yerine “**aşaq**”⁴⁹, Özbek Kıpçakçasında ise genel olarak diğer Kıpçak dillerindeki gibi “**tübän**” veya Farsçadan bir alıntı olan “**päst**”, “**pästki**” sözcüklerinin kullanıldığı görülmekte, adı geçen ağız sahipleri “**quyi**” sözünü fazla bilmemektedirler.

“**satıq** – Satış”⁵⁰. Bu kelime Özbek edebî dilinde “**sätuv**”, “**savdâ-sätıq**” biçiminde görülen bu sözcük birçok ağızda (Kokan / Hokand) **satıq** “satılı” biçiminde görülmektedir⁵¹.

“**sarıq** – Her şeyin sarısı”⁵². Özbek edebî dilinde **sarıq** “sarı”, Kıpçak ve Oğuz ağızlarında ise **sarı** olarak kullanılan bu sözcüğün Buhara bölgesi Karluk ağızlarında **sarıq** biçiminde Eski Türkçeye daha yakın bir biçimde kullanıldığı bilinmektedir.

“**suğur** - Gelincik. Kertenkeleyi andıran küçük bir hayvandır: derisinden yağmurluk yapılır”⁵³. Kazakça ve diğer Kıpçakça ağızlarda “**suvir**”, “**suir**” biçimlerinde kullanılan bu sözcük Özbekçede “**suğur**” biçiminde görülmekte ve Karahanlı Türkçesine benzerlik göstermektedir.

“**sürüg** - Sürü; sığır sürüsü”⁵⁴. Özbek edebî dilinde “**sürüv** - Sürü; sığır sürüsü” anlamında kullanılırken, Karlukçanın Kaşkaderya ağızında “**sürüg** – grup, adamlar grubu”, Güney Harezm Oğuz ağızında da “**sürük** / **süri** – adamlar grubu” anlamında görülmektedir⁵⁵.

“**qağun** – Kavun”⁵⁶. Karluk – Oğuz karışık ağız konuşulan İkan kasabası (Güney Kazakistan, Türkistan – Çimkent şehirleri arası) Özbekleri

⁴⁷ DLT, 2005, S. 434.

⁴⁸ ÖTİL, 365.

⁴⁹ ÖHŞL, 1971, S. 22

⁵⁰ DLT, 2005, S. 475.

⁵¹ ÖHŞL, 1971, S. 236.

⁵² DLT, 2005, S. 471.

⁵³ DLT, 2005, s. 508.

⁵⁴ DLT, 2005, s. 516

⁵⁵ ÖHŞL, 1971, s. 244.

⁵⁶ DLT, 2005, s. 391.

“**qa:ğun**”⁵⁷, Özbek Karluk lehçesinin Andican ağzında “**qağun**”, Özbek edebî dilinde ve diğer ağızlarında “**qâvun**” olarak söylenmektedir.

“**temän – “temän yignä**” sözcükleri çuvaldız anlamına gelmektedir. Sözcük bugün “**temene**” olarak Kırgız Türkçesinde, “**temen**” biçimiyle Türkmen Türkçesinde ve “teben” olarak da Kazak Türkçesinde yaşamaktadır⁵⁸. Özbekçenin daha çok Kıpçak ve kısmen Karluk ağızlarında aynı anlamlarda “tebänä”, “tövänä”, “tögänä”, “**tebän-iyinä**”, Özbek Oğuzcasında “tämän” biçimlerinde kullanıldığı görülmektedir⁵⁹.

“**tikü – bir tikü et**: bir dilim et”⁶⁰. Kaşkaderya Karluk lehçesinin Karşı şehri ağzında “**tikä – bir dilim ekmek**” anlamındadır⁶¹.

“**yandaq tikän** - Kitre ağacı [geven]”⁶²; **yandaq çekär**. Farsîlerin kudret helvası (terencübin)⁶³. Özbek edebî dilinde ve ağızlarında aynı anlamda “**Yantaq, yantaq-tikän**” sözcükleri görülmekle birlikte “**yantaq şäkâri**” tabiri de bulunmaktadır. Özbekçenin Harezmi Oğuzcasında ise bu sözcük DLT’deki gibi “**yandaq**” biçimini korumuştur⁶⁴.

“**tolarsuq – Topuk**; bu sözcük genellikle hayvanların topuğunu anlatmak için kullanılır”⁶⁵. Özbek Karluk lehçesinin Taşkent ağzında “**tolarsağ – büyük çaplı kemik, kemik**” anlamındadır⁶⁶.

“**tuğaq** - Sözgeç yapılacak bir ağaç parçası”⁶⁷. Özbek Karluk lehçesinin Nemengan ağzında “**tuväq – kapak (tandır ağzını kapatmada kullanılan çamur yapımı kapak)**”, Taşkent ağzında “**tuvâğ – kazanın kapağı**” anlamındadır⁶⁸.

⁵⁷ ÖHŞL, 1971, s. 158.

⁵⁸ Eratalay, 2019, s. 1774.

⁵⁹ ÖHŞL, 1971, s. 255; Abdullayev, 1961, s. 86.

⁶⁰ DLT, 2005, s. 568.

⁶¹ Nafasov, 2011, s. 283.

⁶² DLT, 2005, s. 657.

⁶³ DLT, 2005, s. 3: 51.

⁶⁴ Abdullayev, 1961, s. 51.

⁶⁵ DLT, 2005, s. 575.

⁶⁶ ÖHŞL, 1971, s. 259.

⁶⁷ DLT, 2005, s. 588.

⁶⁸ ÖHŞL, 1971, s. 261.

“**yapğut** – Yastık. Kırpık yün ya da kıl”⁶⁹; “**çabğut** – çabut, şilte”⁷⁰. Özbek edebî dilinde bulunmayan ancak birçok ağızlarında “**çağbut** (çalğut, çavut) – eskimiş pamuk, çabut, şilte” anlamlarında korunmaktadır⁷¹.

“**yıldız** - Ağacın kökü. Egretilemeli olarak insanın soyu (nesep) anlamında kullanılır”⁷². Bu anlamda Oğuz kökenli Türk dillerinde daha çok “**kök**”, Kıpçak asıllı Türk dillerinde de “**tamır**” (damar) olarak geçen sözcük Özbek Türkçesinde “**ildiz**” biçimindedir. Bununla birlikte, Özbekçede aynı anlamlarda “**kök**” (nadiren), “**tamır**” ise faal bir biçimde kullanılmaktadır.

“**yitiğ** – *yitiğ biçäk*: Keskin bıçak. Kılıç ya da benzerleri gibi keskin olan herhangi bir şeyi anlatmak için de yine bu sözcük kullanılır”⁷³. Buhara Oğuz lehçesi Kara-köl ağızında “**ittik** – keskin”, Kaşkaderya bölgesinin Şehrisebz ilçesine bağlı Ammağan köyü Karluk ağızında “keskin (bıçak ağızı ve acı biber için kullanılır)”, Özbek Karluk lehçesi Oş (Kırgızistan)’da bu sözcük “yüksek, güçlü (ses)” anlamında kullanılmaktadır⁷⁴. Kaşkaderya bölgesi Kıpçak ağızında “**itik** – keskin bıçak ağızı” biçiminde korunmuştur⁷⁵. Harezmi Oğuz ağızında “**yitti** – gayet, pek çok” anlamında görülür⁷⁶.

“**ügrä** - Şehriye. Tutmaça benzer: tek farkı bunun daha ince kesilmiş olmasıdır”⁷⁷. Özbekçede, daha çok Fergana ve Taşkent bölgesi Karluk ağızlarında “**ügrä** – 1. ince yayılarak, uzun ve ufak ufak kesilen hamur”; 2. Bu tür hamurdan hazırlanan sıvı yemek” anlamında kullanılır⁷⁸. Buna benzer bir yemek çeşidi Nogay Türklerinde “**üvre**”, “**üyre**” olarak görülür⁷⁹.

⁶⁹ DLT, 2005, s. 661.

⁷⁰ DLT, 2005, s. 221.

⁷¹ ÖHŞL, 1971, s. 292.

⁷² DLT, 2005, s. 691.

⁷³ DLT, 2005, S. 697.

⁷⁴ ÖHŞL, 1971, S. 121; Corayev, 1969, s. 134.

⁷⁵ Nafasov, 2011, s. 126.

⁷⁶ ÖHŞL, 1971, s. 133.

⁷⁷ DLT, 2005, s. 633.

⁷⁸ ÖTİL, 2006, s. 263.

⁷⁹ Kereytov, 2009, s. 228.

“**üt** - Duvardaki ya da bir tahta parçası üzerindeki delik - vav (u) ince okunur”⁸⁰. Özbek Karlukçasının Sayram (Güney Kazakistan) ağzında “**höt** – suyun geçmesi için duvarın dibinde açılan delik” anlamındadır⁸¹.

“**yoñadı** – *ol anı beğkä yoñadı*: O, onu beye şikâyet etti - Beye onun hakkında yalan yanlış şeyler anlattı. *yoñar, yoñamaq*”⁸². Bu eylem Kaşkaderya bölgesindeki Şehrisebz ilçesine bağlı Ayrançı köyünde “**yânuğla**- herhangi birisinin ardından konuşmak, kötölemek, şikâyet etmek” anlamında kullanılır⁸³. Orhun yazıtlarında geçen “**yoñaşur**- – iftira etmek”⁸⁴ eylemi ile aynı kökten olmalı.

Bizim yakından gözlediğimiz Kaşkaderya vilayeti Şehrisebz tümenine bağlı Ammağan köyünde DLT’de geçen ve bugünlerde diğer Türk dilleri, özellikle, Özbekçede nadir bulunan sözcüklerin faal olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Adı geçen köy dağlarla çevrili ve diğer lehçe temsilcilerinin fazla bulunmadığı bir coğrafi arazıda yer almaktadır. Bu köy ağzından birkaç örnek sunalım:

“**qoğ** – Göze kaçan ya da ayağa batan ufak bir şey, çerçöp”⁸⁵. Bu köy ağzında “**quğ** – kuru (ağaç)” anlamındadır⁸⁶. Bu sözcük Karluk lehçesinin Sayram ağzında “**quv** – kuru (ağaç)” biçimindedir⁸⁷.

“**qopmaq** – Kalkmak. *Er yoqaru qopdı*: Adam ayağa kalktı”. Ammağan köyü ağzında “**qopmaq** – yerinden kalkmak” anlamındadır⁸⁸. Özbek edebî dili ve diğer ağızlarında bu fiil biraz eskicil olup, “qıyamat qopdı” gibi tabirlerde görülür.

“**torpi** – Henüz bir yaşına gelmemiş buzağı”⁸⁹. Ammağan köyü sakinleri ağzında “**torpi** – iki yaşına yaklaşmış buzağı” olarak söylenmektedir⁹⁰.

⁸⁰ DLT, 2005, s. 642.

⁸¹ ÖHŞL, 1971, s. 291.

⁸² DLT, 2005, s. 701.

⁸³ Corayev, 1969, s. 135:

⁸⁴ User 2009, s. 394.

⁸⁵ DLT, 2005, s. 434.

⁸⁶ Corayev, 1969, s. 141.

⁸⁷ ÖHŞL, 1971, S. 165.

⁸⁸ Corayev, 1969, s. 142.

⁸⁹ DLT, 2005, s. 581.

⁹⁰ Corayev, 1969, s., 152.

2. Özbekçenin Kıpçak Ağzı

Kıpçak Türkleri Amuderya – Sırderya arasında, özellikle, bugünkü Özbekistan topraklarında görülmeye başladığı tarih ilkin Karahanlı ve Harezmsah-Anuşteginliler, sonradan ise Çağatay Ulusu ve Timurlular dönemine denk gelse de ancak onların belirgin bir şekilde bu bölgede görülmeye başlaması Şeybaniler dönemiyle ilişkilidir. 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Deşti Kıpçaklı göçebe Özbeklerin Amuderya – Sırderya arası, Kuzey Afganistan ve kuzey Horasan’da kalabalık olarak yayıldıkları görülür. Şeybanlı öncesi Kıpçakçasının bu bölgelerdeki izleri fazla bilinmemekte ancak Harezm bölgesindeki Gürülen, Yangi-Bazar ilçelerinde ve Karakalpakistan’daki Mangıt, Kongırat, Beruni, Ellik-kala gibi ilçelerde “y-ly Kıpçakça” ve “c- li Kıpçakça”nın görüldüğü, onların arasında birinci ağzı konuşanların sayısının fazla olduğu bilinmektedir. Harezm bölgesinin Çzbek Kıpçakçasının birçok yönleri bu ağzın Eski Kıpçakçaya yakın olduğunu düşündürmektedir. Yani bu ağzı konuşanların çoğu “y- li Kıpçakça”yı kullanırlar ve leksiğinde de daha eski biçimlerin korunduğu bilinmektedir. Yine de Harezm Kıpçakçasını detaylı bir biçimde araştırmadan bu konuda kesin sonuçlar söylenemez.

Özbek Kıpçakçasında konuşanların çoğunluğu Taşkent, Cizzah, Nurata, Semerkant, Kaşkaderya, Surhanderya bölgeleri, güneybatı Türkmenistan, Güney Tacikistan ve Kuzey Afganistan’daki köy ve kasabalarda yaşamakta ve bazı istisnalar hariç bu lehçeyi konuşanların büyük şehirlerde bu ağzı kullandıkları görülmemektedir. Adı geçen bölgelerdeki Özbek Kıpçaklarının “c- li Kıpçakça”yı konuştukları görülmekte ve böylece onların Kâşgarlı Mahmud’un kaydettiği “*Örneğin, y ile başlayan isim ve fillerin baş harfini Oğuzlar da Kıpçaklar da elife ya da c- (cim)’ye dönüştürürler*” kuralına uydukları anlaşılmaktadır. Özbek Kıpçakçasında diğer Kıpçak dillerinde olduğu gibi *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te korunan sözcükler aynı olmakla beraber adı geçen dillerin birçoğunda görülmeyen sözcüklerin de bulunduğu söz konusudur. Bu lehçede korunan ve DLT’deki sözcüklerden örnekler sunalım:

“**atız** - Suyun iki yanı arasındaki toprak parçası”⁹¹. Harezmi Kıpçak ağızlarında “tarla; ekin arazisi” anlamındadır⁹².

“**içägü** – Kaburga kemikleri tarafından çevrilen şeylerin tümüne verilen ad”⁹³. Özbek edebî dili ve ağızlarında “**içäk** – bağırsak” anlamındadır.

“**kögän** – Küçük sığırların ya da süt verdiği sırada ineklerin bağlanmasında kullanılan kement”⁹⁴. Özbek Kıpçak ağızlarında “**kögän** – birkaç koyun veya keçiyi yan yana bağlamak için kısa kısa çilvir (kalın ip)lerin birleştirilerek iki taraftaki kazıklara bağlandığı uzun arkan (urgen)”⁹⁵.

“**küzük** - Bir dokuma tezgâhında üst çözümlerin alt çözümlerden ayrılmasını sağlayan düğümlemiş iplikler. Aynı zamanda süslü bir kumaş ya da benzerlerini dokuyan kimseyi anlatmak için de bu sözcük kullanılır”⁹⁶. Kaşkaderya Herduri Kıpçak ağızında “**küzük / küzäv** - Bir dokuma tezgâhında üst çözümlerin alt çözümlerden ayrılmasını sağlayan düğümlemiş iplikler” anlamındadır.

“**man** – *man yaşlıg qoy*: Dört yaşını geçen koyun. Koyun dışında bir hayvan için kullanılmaz”⁹⁷. Harezmi bölgesindeki Özbek Kıpçakçasında “**mañ** – üç yaşındaki koyun (koç)”⁹⁸; Kaşkaderya bölgesinde ise “**mañı** - beş yaşını geçen koyun” anlamındadır⁹⁹.

“**sandruş** - Çekişme”; “**sanrıdı** - *esrük sanrıdı*: Sarhoş saçmaladı [sayıkladı]. Kök-biçimi sandrıdı’dır”¹⁰⁰. Kaşkaderya bölgesindeki Herduri köyü Kıpçak ağızında “**sandramak** – saçmalamak, çekişmek” anlamındadır.

“**tüpi** – şiddetli rüzgâr”¹⁰¹. Herduri köyü Kıpçak ağızında “**töpalan** – çok tozlu şiddetli rüzgâr” anlamındadır. Özbek edebî dilinde bu sözcük “kavga, itişme” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde “**tipi** – kar fırtınası”dır.

⁹¹ DLT, 2005, s. 158.

⁹² Abdullayev, 1961, s. 20; ÖHŞL, 1971, s. 21.

⁹³ DLT, 2005, s. 284.

⁹⁴ DLT, 2005, s. 318.

⁹⁵ Corayev, 1969, s. 138.

⁹⁶ DLT, 2005, s. 338.

⁹⁷ DLT, 2005, s. 340.

⁹⁸ ÖHŞL, 1971, s. 176.

⁹⁹ Nafasov, 2022, s. 175.

¹⁰⁰ DLT, 2005, s. 467.

¹⁰¹ DLT, 2005, s. 605.

“**yigi** – *yigi yıgaç*: Dalları birbirine girmiş [sık dallı ağaç]¹⁰². “**Cig** – hayvan kemiklerinin birbirine tutuşan (biriken) yeri”¹⁰³.

3. Özbekçenin Oğuz Ağzı

DLT’de Oğuz şehirleri olarak gösterilen ve çoğunluğu bugünkü Kazakistan’ın güney kısmında Türkistan – Taraz arasında bulunan birçok yerleşimlerdeki ahalinin çoğunluğunu Özbeklerin oluşturdukları bilinmektedir. Kâşgarlı Mahmud “**Man-qışlag** – Oğuz ülkesinde bir yer adı”, “**Qaraçuq** – el-Farab kentine verilen bir ad. Bu, Oğuz kentlerinden biridir”, “**Qarnaq** – bir Oğuz kenti”, “**Sabran** - Oğuz kentlerinden birinin adı”, “**Suğnaq** – Bir Oğuz kenti” gibi bilgiler sunarak o dönemlerde Oğuz Türklerinin esas şehirlerini saymıştır¹⁰⁴.

Bilindiği gibi, Özbek dili Türk dillerinin Karluk lehçesine aittir. Uygur Türkçesiye aynı lehçeye dâhil olan Özbek Türkçesi genelde böyle tanımlanmakla birlikte “Özbek Kıpçakçası” veya “Kıpçak Özbekleri” tabirinin yanı sıra “Özbek Oğuzcası”, “Oğuz Özbekler” gibi terimler de sık sık görülür. Özbek Oğuzcası konuşanlar ise esas olarak Harezmi vilayeti, Buhara’daki bazı ilçeler ve Güney Kazakistan’daki birkaç şehir ve köyde kendini hissettirmektedir. Peki, Özbek dilindeki böyle bir dilsel durumun altında ne gibi gerçekler yatmaktadır?

Erken orta çağlarda Orta Asya’nın daha çok kuzeydoğu bölgelerinde bulunarak sonradan batıya göç eden ve Sırderya nehrinin orta kıyısındaki bölgelerde yeni bir oluşum safhasını yaşayan Sırderya Oğuzları Türk topluluklarının yeni etnik oluşumlarına katılmışlardır. Özbeklerin esas temelini oluşturan Batı Türkistan’da (özellikle, Maveraünnehir ve Harezmi bölgeleri) ve buralara komşu bölgelerde çok eskilerden meskûn bulunan Türk dilli ahali arasında Oğuzların da ayrı bir yeri vardır. Bunu yazılı kaynaklar kadar, bugünlerde bile Oğuzlarla o veya bu şekilde ilişkili olan etnolojik bilgiler de teyit etmektedir ki bunların başında Oğuz ağzı konuşan bir grup Özbeklerin yanı sıra Özbekistan’da Oğuzca etnotoponimler (yer adları) ve tarihte Oğuz kabileler birliğinde yer alan etnonim ve antroponimlerin (boy adları ve şahıs isimleri) belirgin bir şekilde hâlâ korunmakta olduğunu

¹⁰² DLT, 2005, s. 695.

¹⁰³ Nafasov, 2011, s. 102.

¹⁰⁴ DLT, 2005, s. 340, 402, 407, 460, 507.

gösteren kanıtlar yer almaktadır¹⁰⁵. Özellikle, Özbek Türkçesinin içerisinde Oğuzcanın ayrı bir ağız olarak Harezmi ve ona bitişik bölgelerde belirgin bir sayıya sahip ahali arasında konuşulması, bunun açık bir kanıtıdır. Yeri gelmişken Özbekistan’da yaşayan Oğuz grubuna dâhil diğer Türk toplulukları olan Türkmenler, Ahıska Türkleri ve Azerbaycan Türklerinin Özbek Oğuzlarına dâhil olmadığını da belirtmek gerekir. Hatta bu çalışmamıza bugünlerde **Özbeklerin bir kısmına dönüşen** ve daha çok Semerkant şehrinde yaşayan “İrani”leri (bunlar aslında “Horasan Türkleri”dir) ve Semerkant vilayetinde yaşayan, kendi adlandırmaları “Türkmen”, “Çandır” olan ahali gruplarını¹⁰⁶ da dâhil etmediğimizi, bu meselenin ayrı bir konuyu oluşturduğunu vurgulamalıyız.

Harezmi Bölgesindeki Oğuzlar

Harezmi bölgesi, Özbek Türklerinin etnik oluşumunda önemli bir rolü oynamıştır. Bunu ilkin Oğuzların, sonradan ise daha çok Kıpçakların Harezmi üzerinden Amuderya – Sirderya arasındaki topraklara, yani Batı Türkistan, Maveraünnehir adlarıyla bilinen bugünkü Özbekistan topraklarına sürekli olarak göç etmeleri göstermektedir. Ta İslam öncesi dönemlerde Harezmi vahası ve ona yakın çöl ve steples Oğuzlarla meskûn bölgeler olarak bilinmiştir. Özellikle, miladî 9.-10. yüzyıllarda Oğuzların belirgin bir kısmı Aral gölünün doğu, güney ve batı bölgelerinde daha kalabalık toplum olarak görüldüğü yazılı kaynaklarda yer almaktadır.

Rusyalı Türkolog N. A. Baskakov miladî 11.-12. yüzyıllar arasında Oğuzların üç büyük kısma bölünerek hareket ettiğini, onlardan bir kısmının Aral gölü havzalarındaki steplesde yaşayarak, bugünkü Türkmen ve Harezmi Özbekleri ve Karakalpakların oluşumunda önemli rol oynadığını vurgulamıştır (Баскаков 1960: 115). 922 yılında İdil Bulgarları bölgesine seyahat eden İbn Fadlan Harezmi’den geçen yollardan dolaşırken, Ust-Yurt topraklarında Oğuzların yaşadığını kaydetmiştir¹⁰⁷.

Harezmi bölgesinde ta son yüzyıllara kadar birkaç boy adının korunduğu bilinmektedir. Rus etnoğrafı G. P. Snesarev, 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Özbek boylarının Harezmi vahasında yayılımını haritasını düzenlemiş

¹⁰⁵ Abdullayev, 1961, s. 235-260.

¹⁰⁶ Malikov, 2018, s. 75-76.

¹⁰⁷ Bartold, 1963, s. 559.

ve onda bölgede kalabalık olarak yaşayan Kıpçak Özbeklerle birlikte *Bayat*, *Afşar*, *Kirlavut*, *Çavdur* gibi Oğuz boylarını da göstermiştir¹⁰⁸. Orta çağlarda bu bölgede Oğuzların daha kalabalık olduğu ve boy adlarını daha fazla koruduğu yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Gürgeç (Köhne Ürgenç / Türkmenistan)’ten kuzey-batıda yer alan ve batıda ta Hazarlar ülkesine kadar uzanan geniş düzlükleri içeren step, miladî 10. yüzyılda “Harezmi çölü” veya “Oğuz deşti” olarak adlandırılmıştır. “Oğuz deşti” adı Hazar denizinin kuzey-doğu kıyıları, Merkezî Unguzartı, Güney-Doğu Karakum ve Aral gölü havzalarında yer alan Kızılkum çölünü içeren geniş bir bozkır sahaya nispeten kullanılmıştır¹⁰⁹. Bu lehçeye özgü sözcüklerden bazı örnekler sunalım:

“**añız** - Anız - hububat biçildikten sonra tarlada kalan köke yakın saplar”¹¹⁰. Harezmi Oğuzcasında “**añız** – 1. hububat biçildikten sonra tarlada boş bırakılan arazi. 2. Ekin ekilmeden bırakılan ekilmeye elverişli arazi” anlamındadır¹¹¹.

“**aran** - At ahır”¹¹². Harezmi Özbek Oğuzcasında “**aran** – ağıl, at ahır” anlamındadır¹¹³.

“**arçı** – Heybe”¹¹⁴. Harezmi Özbek Oğuzcasında “**arça** – küçük sandık, heybe” anlamında korunmuştur.

“**asığ** - Kazanç, fayda”¹¹⁵. Harezmi Oğuzcasında “**a:siy** – kazanç, fayda”¹¹⁶, Fergana bölgesi bazı Karluk ağızlarında “**asığ**” biçimindedir. Özbek edebî dilinde de “**asqatmak**” fiili bulunmakta ve anlamca “faydalı olmak, yarar sağlamak” olarak yorumlanmaktadır.

“**dädä**” – Kâşgarlı Mahmud’un Oğuzca dediği “**dädä**” (baba) sözcüğü aynı anlamda Orta Asya Türkleri arasında en çok Özbekçede faal bir biçimde “**dädä**” ve Taşkent Karluk ağızında “**dädä**” (dede) şekillerinde

¹⁰⁸ Snesev, 1975, s. 79.

¹⁰⁹ Agacanov, 1969, s. 50-53.

¹¹⁰ DLT, 2005, s. 145.

¹¹¹ Abdullayev, 1961, s. 19.

¹¹² DLT, 2005, s. 143.

¹¹³ Abdullayev, 1961, s. 19.

¹¹⁴ DLT, 2005, s. 148.

¹¹⁵ DLT, 2005, s. 154.

¹¹⁶ Abdullayev, 1961, s. 21.

kullanılırken¹¹⁷, Kazakça, Karakalpakça, Kırgızcada görülmemekte, Türkmenlerin de çok az kullandığı bir akrabalık terimi olarak ortaya çıkmaktadır¹¹⁸.

“**içmək** - Koyun ya da kuzu postu”¹¹⁹. Harezmi Oğuzcasında “**içmək** - İçten giyilen sıcak giyim”¹²⁰.

“**ig** – Hastalık”¹²¹. Özbekçenin Harezmi ve Buhara (Kara-köl) Oğuz ağzlarında “**i:g** – ağrı, boğumlardaki ağrı”, Taşkent Karluk ağzında “**ıqlanmaq** – hastalanmak” anlamındadır¹²².

“**geşür** – turp, Oğuzca”¹²³. Harezmi Oğuzcasında “**gäşir** – havuç” anlamındadır¹²⁴.

“**qadıız** - Ağaç kabuğu”¹²⁵. Harezmi Oğuzcasında “**qayıız** – Ağaç kabuğu” anlamındadır¹²⁶.

“**seçä** – serçe (Oğuz lehçesi)”¹²⁷. Harezmi Oğuzcasında “**seçä** – serçe” anlamındadır¹²⁸.

“**süçig** - Tatlı olan herhangi bir şey”¹²⁹. Buhara Özbek Oğuzcasında “**süyci / süci**”, Harezmi’de “**süçi** – tatlı olan herhangi bir şey, şirin” anlamındadır¹³⁰. Özbek edebî dili ve diğer lehçelerinde “**çüçük / çüççi** – acı olmayan, ekşi olmayan; şirin (tatlı)”dir¹³¹.

“**süglin** - Sülün. Süwlin değişik bir sesletimdir”¹³². Harezmi’de Oğuz ağzında “**sülgın, sülyin**”, kısmen Kıpçak Özbek ağzlarında “**süvmin**” olarak

¹¹⁷ ÖHŞL, 1971, s. 339.

¹¹⁸ Karahan, 2015, s. 55.

¹¹⁹ DLT, 2005, s. 285.

¹²⁰ ÖHŞL, 1971, s. 118.

¹²¹ DLT, 2005, s. 286.

¹²² ÖHŞL, 1971, s. 119.

¹²³ DLT, 2005, s. I, 405; DLT 277.

¹²⁴ Abdullayev, 1961, s. 32.

¹²⁵ DLT, 2005, s. 390.

¹²⁶ ÖHŞL, 1971, s. 154.

¹²⁷ DLT, 2005, s. 480.

¹²⁸ ÖHŞL, 1971, s. 81

¹²⁹ DLT, 2005, S. 513.

¹³⁰ ÖHŞL, 1971, S. 244.

¹³¹ ÖTİL, 518.

¹³² DLT, 2005, S. 513.

geçen bu sözcük¹³³ Özbek edebî dilinde ve diğer ağızlarda “**qırğavul**” olarak geçmekte ve Moğolcadan alıntı bir sözcük olarak açıklanmaktadır¹³⁴.

“**susğaq** – Ufak miktarlarda suyu taşımaya yarayan bir nesne; kepçe (Qarluk, Qıfçaq ve bütün göçebe halkların lehçelerinde)”¹³⁵. Harezmi Oğuzcasında “**susaq / su:saq** – kepçe” anlamındadır¹³⁶.

“**toqırqa** – Küp ya de ibrik gibi şeylerin üzerindeki musluk”. Harezmi Oğuzcasında “**toqıtqa** – boru (bahçe gibi yerlerde bulunan su borusu)”, Karamurt köyü Özbek ağzında (Güney Kazakistan’daki Oğuz – Karluk karışık bir ağız) “**toqıtqa** – ocak ağzı” anlamındadır¹³⁷.

“**yarpuz** – fesleğen, bir bitki” sözcüğü¹³⁸ Cizzah bölgesi Fariş ilçesinin Karluk – Oğuz karışık ağzında “**yârpuz**” aynı anlamı taşımaktadır¹³⁹. Özbek edebî dilinde ve diğer ağızlarında ise bu sözcük “**yâlpiz**” biçimindedir.

Yukarıda Kâşgarlı Mahmud’un Qarraq, Qaraçuq, Suğnaq, Sabran gibi şehirler ahalisini Oğuzlar olarak belirttiğini yazmıştık. Bugünlerde bu şehirlerden bir kısmının ahali esas olarak Özbeklerden oluşmakta ve onların Karlukça – Oğuzca karışımı bir ağız konuştukları anlaşılmaktadır Sırderya nehrinin orta havzalarındaki birer tarihî bölgeler olarak Çaç ve Güney Kazakistan’ın bir kısmı (Sayram–İsficap–Yesi / Türkistan) çok eski tarihlerden yegâne kültürel bölgeler sıfatıyla aynı tarihî kaderi paylaşmışlardır. Nitekim bugünkü Kazakistan’daki Türkistan şehrinin kuzeyinde ahali Karlukça etkisinde kalan ancak Oğuzca niteliklerini de koruyan Özbek Türkçesinde konuşan Karnak köyü bulunduğu gibi, Türkistan şehrine yakın Özbek köylerinden biri Karaçık adını taşımakta, ahali de Oğuz etkisinin bulunduğu Karluk-Kıpçak karışımı bir ağız konuşmaktadır¹⁴⁰. Daha önemlisi, DLT’de Oğuzca olarak geçen veya bugünkü Türk dillerinde fazla görülmeyen sözcüklerin büyük bir kısmı, adı geçen arazideki Özbeklerin

¹³³ Abdullayev, 1961, s. 82-83; ÖHŞL, 1971, s. 243.

¹³⁴ Rybatzki, 2013.

¹³⁵ DLT, 2005, s. 510.

¹³⁶ ÖHŞL, 1971, s. 142.

¹³⁷ ÖHŞL, 1971, s. 259.

¹³⁸ DLT, 2005, S. 668.

¹³⁹ ÖHŞL, 1971, s. 130.

¹⁴⁰ Muhammadcanov, 1983, s. 10, 12.

dilinde korunmaktadır. Örneğin, DLT’de “**yarlıg** - Biçare, yoksul”¹⁴¹. Karnak, İkan gibi çok eski yerleşim birimlerinde “**yarlı** – yoksul, sefil” anlamında kullanılmaktadır¹⁴².

Oğuzca olmayan Türk dillerinde DLT’de görülen Oğuzca sözcüklerin görülmesi üzerine inceleme yapan Prof. Dr. G. Gülsevin Özbekçede Oğuzca unsurlar konusuna da değinmiştir. Araştırmacının bu konuda birçok bilgiler sunmasını takdir etmekle beraber bazı sözcüklerin Özbekçede bulunup bulunmadığı meselesinde birkaç yanlışlığa düştüğünü söylemek gerekmektedir. Örneğin, DLT’de Oğuzca olarak kaydedilen *añla*- “anlamak” eyleminin Özbekçede bulunmadığını yazmıştır¹⁴³. Oysa Orta Asya Türk dilleri arasında bu sözcüğün en çok Özbekçede kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bundan başka Gülsevin “*benze*- “benzemek” eyleminin Özbekçede “*menzä*- “benzemek”, “*kizle* – “gizlemek” gibi eylemlerin bulunmadığını yazmış¹⁴⁴ ancak bu eylemlerin Orta Asya’nın diğer birçok Türk dilinde, özellikle, Kazak ve Kırgızcadan farklı olarak hâlâ kullanımda olduğu bilinmektedir. Araştırmacının Özbekçede göremediği yine birçok sözcüğün Özbek ağızlarında kullanıldığı bilinmektedir: *el*, *elig* “el, kol”, *yoğurt* (Özbek ağızlarında “coğrat / corğat”) vd gibi¹⁴⁵.

Sonuç

Bugünkü yaşayan Türk dillerinde Kâşgarlı Mahmud’un *Dîvânü Lugâti’t-Türk* eserinde kaydedilen sözcüklerin korunma oranını incelerken bu konuda Özbekçenin de ayrı bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Özbek Türkçesinin DLT’de geçen kelimelerin en çok korunduğu dillerden biri olmasının temelinde de birçok etkenler bulunduğu, bunlardan biri de adı geçen dilin tarihî Türk lehçeleri olan “Hakaniye”ce (sunî bir adlandırma olan “Karlukça”, aslında Eski Uygurca), Kıpçakça ve Oğuzca ağızları kendinde barındırmasından ileri gelmektedir. Özbekçenin kesintisiz bir biçimde yazılı dil olma özelliğini taşıması, bu dilde pek çok sözcüğün korunmasını sağlamıştır.

¹⁴¹ DLT, 2005, s. 667.

¹⁴² ÖHŞL, 1971, s. 127.

¹⁴³ Gülsevin, 2010, s. 63.

¹⁴⁴ Gülsevin, 2010, s. 67, 69.

¹⁴⁵ Abdullayev, 1969, s. 23; ÖHŞL, 1971, s. 107.

DLT’de görülen sözcüklerin Özbekistan coğrafyasında yayılım haritasına bakarak Batı Türkistan, yani Amuderya – Sırderya nehirleri arasında Türk boylarının yerleşmesini gözleme imkânı da sağlanacaktır. Kısa bir çalışmada bu konuyu daha içerikli anlatmak olanaksızdır. Burada bu tür konuları daha sonraki çalışmalara bırakmakla yetinmekteyiz.

Kısaltmalar ve Kaynakça

ABDULLAYEV 1961 = Абдуллаев Ф. (1961). *Ўзбек тилининг Хоразм шевалари*. Тошкент.

AGACANOV 1969 = Агаджанов, С.Г. (1969). *Очерк истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв.* Ашгабад: Илым.

BABAYAROV, Kubatin 2014 = Babayarov G., Kubatin A. (2014). “К вопросу о термине «92 узбекских племен» в контексте исторических связей тюркских народов”. *Global-Turk*, 2/2014: 137-147.

BARTOLD 1963 = Бартольд, В. В. (1963). *Очерк истории Туркменского народа / Сочинения, том II, часть I*. Москва: Восточная литература, 547-623.

CORAYEV 1969 = Жўраев Б. (1969). *Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари*. Тошкент: Фан.

DLT 1960 = Кошғарий, Махмуд. (1960). *Туркий сўзлар девони (Девону-луғот ит-турк) / Таржимон ва наирга тайёрловчи*. (Наз.: С. М. Муталлибов). 1- том. – Тошкент: Фан.

DLT 2005 = Kâşgarlı Mahmud. (2005). *Divânü Lugati't-Türk*. (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.

ERATALAY 2019 = Eratalay Sevda Özen (2019). “Terzilik Terimleri Bağlamında Divan-ü Lûgat-it-Türk'te Alet Adları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/3: 1769-1785.

ESTYA 2000 = *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву 'К' / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин*. Москва, 2000.

GÜLSEVİN 2010 = Gülsevin G. (2010). “Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım”, *Turkish Studies. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 5/1: 57-76.

İBRAHİMOV 1967 = Иброхимов Б. (1967). *Ўзбек тилининг изоҳли Андижон шеваси*. Тошкент: Фан.

KARAHAN 2015 = Karahan A. (2015). “Dīvānū Luġāti’t-Türk’e Göre Oġuzca”, 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Oġuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*. (Ed.: Tufan Gündüz - Mikail Cengiz). Ankara, 41-60.

KARAYEV 2005 = Қораев, С. (2005). *Ўзбекистон вилоятлари топонимлари*. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

KEREYTOV 2009 = Керейтов Р.Х. (2009). *Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры*. Ставрополь: Сервисшкола.

MALĪKOV 2018 = Маликов А.М. (2018). *Тюркские этнонимы и этнопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.)*. Ташкент, Muḥarrir nashriyoti.

MUHAMMADCANOV, 1983 = Муҳаммаджонов Қ. (1983). *Жанубий Қозогистондаги ўзбек шевалари морфологияси*. Тошкент, Фан нашриёти.

NAFASOV 2011 = Нафасов Т. (2011). *Қаиқадарё ўзбек халқ сўзлари луғати*. Тошкент: Муҳаррир.

ÖTİL 2006 = *Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. (2006). 5 жилдди, А – Д. А. Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент.

ÖTİL 2008 = *Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. (2008). 5 жилд. Шукрона – Ҳ. А. Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент.

RYBATZKI V. (2013). “Some Mongolian words in Özbek (I). Beginning with a-, â-, e-, b-, p-, d-, t-”. *Yalın Kaya Bitigi. Osman Fikri Setkaya Armağanı*. (Ed.: Н. Şirin, В. Gül). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 511-532.

TOYÇIBAYEV, Қазақирли 2012 = Тўйчибоев Б., (2012). *Қаиқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси*. Тошкент: Akademnashr.

USER 2009 = User Ş. Н. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi. 1. Baskı*. Konya: Kömen Yayınları.

UXŞL 1971 = *Ўзбек халқ шевалари луғати*. (1971). (Масъул муҳаррир Ш.Ш. Шоабдурахмонов.) Тошкент: Фан.

КИРГИЗСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ. (1985). Составитель К.К. Юдахин. *Книга 1. А – К*. Фрунзе.